

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЧЕТВЕРТОЇ ХВИЛІ (2008 Р.) «ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЦІАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ»)

У статті аналізується методологія дослідження релігійності населення України за результатами четвертої хвилі (2008 р.) «Європейського соціального дослідження». Наголошується, що дослідження релігії та релігійності у кожному суспільстві мають свої особливості. Особлива увага приділена оптимізації побудови шкали запитання щодо конфесійної самоідентифікації.

Ключові слова: *Європейське Соціальне Дослідження, релігія, релігійність, православ'я, церква, анкета, Україна, валідність, методологія.*

В статье анализируется методология изучения религиозности населения Украины по результатам четвертой волны (2008 г.) «Европейского социального исследования». Отмечается, что исследования религии и религиозности в каждом обществе имеют свои особенности. Особое внимание уделено оптимизации построения шкалы вопроса о конфессиональной самоидентификации.

Ключевые слова: *Европейское Социальное Исследование, религия, религиозность, православие, церковь, анкета, Украина, валидность, методология.*

The article examines the research methodology of religious population of Ukraine after the fourth wave (2008) «European social survey». Emphasized that the study of religion and religiosity in every society have their peculiarities. Particular attention is paid to the optimization of the scale questions about religious identity.

Key words: *European Social Survey, religion, religiosity, orthodoxy, church, Ukraine, validity, methodology.*

Постановка проблеми. У 2001 р. розпочався великий проект соціологічного моніторингу «Європейське Соціальне Дослідження» (далі – «ЄСД») (European Social Survey), яке являє собою порівняльне дослідження зміни настанов, цінностей, поглядів і поведінки населення Європи. На сьогодні – це найбільш відомий і поважний порівняльний проект у галузі соціальних наук в Європі за останнє десятиліття. Значимість проекту підтверджує й той факт, що вперше в історії соціальних наук він отримав найвищу в Європі відзнаку за наукові досягнення – премію Декарта.

Збір даних проводиться кожні два роки. На сьогодні доступні дані 4-х хвиль (раундів) – 2002, 2004, 2006 і 2008 років. Чергова – 5-а хвиля проводиться восени 2010 р. Склад країн, які приймають участь у дослідженні, з кожною хвилею змінюється і зростає. Зокрема, Україна приєдналася до «ЄСД» у 2004 р. (2-а хвиля). У 4-й хвилі (2008 р.) прийняли участь 28 країн, а вибірка склала 54988 респондентів. У кожній країні опитується

1500-3000 респондентів. В Україні під час 4-ї хвилі опитано 1845 респондентів.

Над «ЄСД» працюють провідні колективи соціологів майже всіх країн Європи. Координатор проекту з українського боку – декан соціологічного факультету КНУ ім. Т. Шевченка А. Горбачик. Провідною установою виступає Інститут соціології НАН України, а збір інформації здійснює фірма «СОЦИС». У дослідженні застосовуються єдині методи побудови вибірки, збору інформації, організації та обробки даних, які вважаються одними з досконаліших в галузі масових опитувань. Вся документація дослідження по усім країнам розміщена у вільному доступі на електронному сайті www.europeansocialsurvey.org.

Важливою особливістю «ЄСД» є повна відкритість даних проекту для широкого загалу, передусім науковців і журналістів, що призвело вже до тисяч наукових публікацій, в яких на базі ґрунтового матеріалу вчені отримали можливість перевіряти свої ідеї та формулювати нові теорії.

Самі бази даних знаходяться у вільному доступі для всіх дослідників на електронному сайті в Норвезькому Архіві Даних Соціальних Наук (<http://ess.nsd.uib.no>). Зазвичай результати конкретних хвиль потраплять на сайт через рік після здійснення польового етапу. Результати 4-ї хвили (2008 р., польовий етап відбувався 01.03.09-02.04.09) доступні на сайті з весни 2010 р.

Анкета «ЄСД» складається з декількох сотень запитань і розрахована на інтерв'ю протягом години. Декілька її запитань стосуються релігії (питання С17 – С23), оскільки релігійний компонент є одним із основних у сучасному світі. На це вказує С. Гантінгтон (у контексті цивілізацій) та ряд інших дослідників. Отже, актуальність дослідження релігійного аспекту кожного суспільства не викликає заперечення, хоча кількість запитань «ЄСД», за допомогою яких вивчається релігія, явно недостатня.

Кожне суспільство має свою особливу релігійну картину (сукупність конфесій), внаслідок чого

постає питання валідності інструментарію. Проблема полягає не в перекладі самих запитань, а у врахуванні особливостей кожного суспільства. Тому *метою* цієї статті є аналіз методології дослідження релігійності населення України за результатами «ЄСД», особливо в контексті побудови запитань української анкети.

Виклад основного матеріалу. Перше запитання релігійного блоку (С17) стосується релігійної самоідентифікації самих респондентів. Згідного його результатів (табл. 1), 73,9 % українців віднесли себе до певної релігії або віросповідання. Це дещо вище загального показника по масиву – 65,5 %, але на 2% нижче результатів 3-ї хвили (2006 р.) [4, с. 13]. Зауважимо, що серед країн, у яких рівень релігійної самоідентифікації вищий за середній, більшість складають країни з домінуванням православ'я, католицизму, ісламу та іудаїзму. Країни з домінуванням протестантизму не заявили високої ступені релігійної самоідентифікації.

Таблиця 1

**Розподіл відповідей на запитання:
«Чи відносите ви себе до певної релігії або ж віросповідання?», (%) [1]**

№ з/п	Країна	Варіанти відповідей	
		Так	Ні
1	Кіпр	99,3	0,7
2	Ізраїль	98,7	1,3
3	Туреччина	97	3
4	Румунія	93,4	6,6
5	Польща	92	8
6	Греція	90,8	9,2
7	Португалія	86,9	13,1
8	Болгарія	80,7	19,3
9	Хорватія	79,7	20,3
10	Словаччина	77,4	22,6
11	Україна	73,9	26,1
12	Іспанія	72,2	27,8
13	Швейцарія	68,1	31,9
14	Данія	59,6	40,4
15	Фінляндія	59	41
16	Угорщина	58,9	41,1
17	Норвегія	56,2	43,8
18	Словенія	55,6	44,4
19	Російська Федерація	55	45
20	Німеччина	54	46
21	Латвія	50,1	49,9
22	Франція	48,6	51,4
23	Велика Британія	47,3	52,7
24	Бельгія	43,7	56,3
25	Нідерланди	41,2	58,8
26	Швеція	31,2	68,8
27	Естонія	26,6	73,4
28	Чехія	23,3	76,7
	Загалом по масиву	65,5	34,5

Існують певні уявлення щодо більшої релігійності жінок порівняно з чоловіками, людей старшого віку порівняно з молодими, сільського населення порівняно з міським тощо. Вони знаходять своє втілення у стереотипі віруючої людини як сільської бабусі. Це дослідження дає можливість перевірити ці уявлення на емпіричному матеріалі. На основі даних 3-ї хвили це доволі вдало зробив М. Парашевін [4, с. 13–15].

Результати 4-ї хвили не внесли значних коректив у раніше зроблені висновки. Отже, перевага релігійних респондентів серед жінок є загальноєвропейською тенденцією, різниця між країнами полягає лише в масштабі переваги жінок. Україна належить до країн, де це розрив один із найбільших: у 3-й хвилі – 15 %, у 4-й – 12 % (серед релігійних респондентів чоловіки – 66,5 %; жінки – 78,2 %).

Попри те, що кореляція релігійності з віком також присутня у багатьох країнах, в Україні частка релігійно ідентифікованих практично однакова у всіх вікових категоріях. Щодо зв'язку релігійності з поселенською структурою, можна зазначити, що є країни, в яких релігійні переважають у селі, а є навпаки. Україна ж належить до першого типу із великим розривом. Але цю ознаку, на нашу думку, детермінує скоріше регіональна характеристика. М. Парашевін вказує, що «українські респонденти в різних регіонах (крім заходу) доволі схожі в рівні релігійності (60-70 %)» [4, с. 13]. Результати 4-ї хвили (табл. 2) підтверджують цю думку. Найбільший рівень релігійної самоідентифікації (85-100 %) засвідчили західні області України. І як ми бачимо, вони йдуть суцільним масивом. Найбільш близькою до них є Одеська область, а далі – розрив у 8 %. Як відомо, ці області поєднує спільна історична традиція, а саме – приєднання до Радянського Союзу пізніше інших регіонів: Галичина і Волинь – у 1939 р., Буковина і частина Одеської області (південна Бессарабія) – у 1940 р., Закарпаття – у

1945 р. Це відбулося вже після суцільної атеїстичної кампанії 1920-1930 рр., коли релігія і церква не просто дискримінувалася, а знищувалася. Відповідно, там не були перервані релігійні традиції, які здебільшого передаються через сімейне виховання. При цьому загальновідомо, що якраз у західному регіоні домінує сільське населення. Отже, кореляція релігійності з поселенським фактором, має скоріше регіональну специфіку, що можна виразити таким формулюванням: «Серед мешканців міст Західної України більше релігійно ідентифікованих, ніж серед мешканців сіл інших регіонів».

Наступне запитання (С18) стосується конфесійної самоідентифікації респондентів. Це єдине запитання релігійного блоку анкети «ЄСД», яке має відмінності побудови шкал по кожній країні. Шкала українського варіанту анкети і результати відповідей представлені у табл. 3. Як ми бачимо, тут немає значної переваги за ознакою статі, а щодо деяких конфесій навпаки, – перевага чоловіків.

Таблиця 2

Інформація щодо релігійно ідентифікованих респондентів у різних областях України (%) [1]

№ з/п	Область	Відносять себе до певної релігії	№ з/п	Область	Відносять себе до певної релігії
1	Львівська (захід)	100,0	13	Чернігівська (північ)	72,5
2	Івано-Франківська (з.)	98,6	14	Житомирська (центр)	70,8
3	Рівненська (захід)	98,6	15	м. Київ (центр)	70,8
4	Закарпатська (захід)	97,4	16	АР Крим (південь)	66,7
5	Тернопільська (захід)	93,8	17	Вінницька (центр)	66,3
6	Чернівецька (захід)	92,7	18	Донецька (схід)	62,1
7	Волинська (захід)	86,2	19	Кіровоградська (центр)	59,0
8	Одеська (південь)	84,4	20	Дніпропетровська (ц.)	58,1
9	Черкаська (центр)	76,1	21	Сумська (північ)	57,8
10	Запорізька (південь)	75,9	22	Харківська (схід)	57,4
11	Луганська (схід)	74,7	23	Миколаївська (південь)	56,5
12	Херсонська (південь)	74,6	24	Загалом по Україні	73,9

Таблиця 3.

Інформація щодо конфесійної самоідентифікації (% від тих, що віднесли себе до певної релігії) [1]

№ з/п	Назва конфесії	Всього	Чоловіки	Жінки
1	Українська православна церква Московського патріархату	38,1	37,6	38,4
2	Українська православна церква Київського патріархату	39,8	36,2	41,6
3	Українська автокефальна церква	1,8	2,1	1,6
4	Інша православна церква	4,3	4,4	4,3
5	Греко-католицька церква	10,8	13,8	9,4
6	Римо-католицька церква	0,3	0,5	0,2
7	Протестантська церква	0,8	0,9	0,7
8	Інша християнська церква	2,4	2,3	2,4
9	Мусульманська віра	0,5	0,5	0,5
10	Іудейська віра	0,2	0,5	–
11	Одна зі східних церков	0,2	–	0,2
12	Інша нехристиянська релігія	0,9	1,4	0,7

Втім, при аналізі цього розподілу необхідно звернути увагу на дві обставини, які стосуються православної ідентичності і про які багато написано у вітчизняній літературі. По перше, це православна ідентифікація взагалі. Український соціолог релігії Л. Рязанова в шкалу такого

запитання Моніторингу Інституту соціології НАН України внесла варіант «Просто православний». Кількість респондентів, які обрали цей варіант і яких, очевидно, мало цікавить, до якої юрисдикції відноситься храм, якщо його відвідують, виявилася найбільшою – 49,9 (63,2) %. Послідовників УПЦ

серед православних – 14,6 (18,5) %, УПЦ-КП – 11,6 (14,5), УАПЦ – 0,7 (0,9), старообрядців – 0,6 (0,7) % [5, с. 146]. Отже, як зазначає Л. Рязанова, православна релігійна ідентичність – це скоріше фіксація культурно-цивілізаційної ідентичності та спроба пов'язати себе з історією й культурою своєї країни [5, с. 149].

Ця теза знайшла емпіричне підтвердження за результатами дослідження релігійності студентської молоді (на прикладі студентів Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича), проведеного у 2009 р. під керівництвом автора цієї статті. Згідно нього, 76,8 % респондентів позначили свою належність до православ'я. Але серед них 47 % не ідентифікували себе з конкретною православною церквою, обравши варіант «просто православний». Водночас до УПЦ віднесли себе 25,2 % православних, а до УПЦ КП – 23,9 % [7, с. 201]. Тому доцільно в шкалу цього питання внести варіант «Просто православний (не відношу себе до конкретної церкви)».

Другий аспект стосується розподілу православних респондентів поміж основними православними конфесіями України. Український релігієзнавець В. Єленський так розкриває суть цього питання: «Починаючи з 1992 року, впродовж багатьох років всі соціологічні дослідження в Україні показували, що людей, які відносили себе до Київського Патріархату більше, ніж Московського. Відомо, чим це пояснювалося. Ця перевага досягалася за рахунок людей, які не є практикуючими віруючими і які відносили себе до Київського Патріархату (а не до Московського), описуючи власну ідентичність. Коли при опитуванні із назви УПЦ МП прибирали МП, то більшість людей говорили, що належать просто до УПЦ, а не до УПЦ КП. Те, що це питання ідентичності, а не реальної конфесійної належності, видно із такого прикладу. В 1995 році в Сімферополі було дослідження, при якому третина опитаних вибрала варіант, що належить до РПЦ, хоча ніякої РПЦ власне в місті не було» [3].

Дані «Європейського Соціального Дослідження» також свідчать про перевагу, хоча й незначну, УПЦ КП. Водночас цифри офіційної статистики щодо релігійних громад цих конфесій станом на 1 січня 2010 р. свідчать про протилежне: УПЦ налічує 11 704 зареєстровані і 86 незареєстрованих громад; УПЦ КП – відповідно 4251 і 30; УАПЦ – 1 194 і 3 [2]. При цьому, лише в Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях, громади УПЦ знаходяться в меншості. Якщо для прикладу вибірково зіставити цифри офіційної статистики щодо громад і дані «ЄСД», то побачимо таке. У Кіровоградській області 214 громад УПЦ, 73 громади УПЦ КП і 10 громад УАПЦ, а за даними «ЄСД» із 46 респондентів 1 (2,2 %) визначив свою приналежність до УПЦ МП, а 45 (97,8 %) – до УПЦ КП. У Харківській області 304 громади УПЦ, 17 громад УПЦ КП і 11 громад УАПЦ, а за даними «ЄСД» із 52 респондентів 20 (34,5 %) визначили свою приналежність до УПЦ МП, 18 (31 %) – до

УПЦ КП і 1 (1,7 %) – до УАПЦ. Подібна картина спостерігається по більшості областей України. Ми не наводимо тут усі дані «ЄСД» по областях, оскільки кількість респондентів у кожній області не дає репрезентативної інформації, але відображає певні тенденції. Зауважимо, що подібна невідповідність існує й щодо протестантизму, але вона має дещо інше пояснення [6].

Вищевказане свідчить про те, що більшість населення України не володіє докладною інформацією про юрисдикції українського православ'я і, як наслідок, обирає свою належність до УПЦ КП, оскільки вирішальний вплив на вибір справляє словосполучення «Київський Патріархат». Зауважимо, що словосполучення «Московський Патріархат» не входить до офіційної назви УПЦ, але застосовується для покращення ідентифікації церков респондентами. Наразі воно має різний ефект: в одних випадках воно відштовхує респондентів, а в інших, навпаки, приваблює. При цьому, на більшості храмів відсутні інформаційні таблиці про їхню юрисдикцію. Не дає ефекту й така форма оптимізації шкали цього питання, як включення у дужках після назви церкви імен предстоятелів. Більшість респондентів не знають ні офіційної назви церкви, яку відвідують, ні людей, які її очолюють. Водночас зауважимо, що більше інформації щодо церковних юрисдикцій мають мешканці тих населених пунктів, де відбувалися конфлікти з цього приводу, тобто західного регіону.

Отже, відповіді на запитання щодо конфесійної самоідентифікації не свідчать про істинну ситуацію, а спроби оптимізації шкали не дають потрібного ефекту. Для отримання надійної інформації необхідні більш ґрунтовні дослідження з використанням інших методів.

Крім цього, з метою оптимізації цієї шкали, пропонується внести до деяких варіантів уточнення в дужках, наприклад, до «Протестантська церква» у дужках вказати «Євангельські християни баптисти, Християни віри євангельської (п'ятидесятники), Адвентисти сьомого дня», оскільки поняття «Протестантська церква» – дуже широке і не зовсім коректне. До варіанту «Інша християнська церква» доцільно додати уточнення «Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони), а до варіанту «Одна зі східних церков», такі позиції, як «Буддизм, Індуїзм» і т. ін.

Наступні два запитання (С19, С20) стосуються стійкості релігійних настанов. Воно адресоване тим, які в питанні про релігійну самоідентифікацію (С17), не віднесли себе до певної релігії чи віросповідання: «Чи відносили ви себе коли-небудь до якої-небудь релігії або віросповідання?» і «до якої саме?». В Україні 26,1 % від усіх респондентів не ідентифікували себе з певною релігією. Із них 9,5 % колись належали до якоїсь релігії чи віросповідання (це 2,5 % від усіх респондентів). Їх конфесійний розподіл виглядає таким чином: Українська православна церква Київського патріархату – 51 %; Українська

православна церква Московського патріархату – 34,7 %; Українська автокефальна церква та Інша православна церква – по 4,1 %; Греко-католицька, Протестантська та Інша християнська церква – по 2 % [1]. Цей розподіл здебільшого свідчить про домінування православної традиції в Україні. Інші інтерпретації, наприклад, що віруючі УПЦ КП мають менш стійкі релігійні переконання, носять досить гіпотетичний характер і потребують глибших досліджень.

Наступне запитання (С21), на нашу думку, найбільш суб'єктивне і тому найменше піддається інтерпретації. Усім респондентам пропонується оцінити за 11-бальною шкалою (від 0 до 10), наскільки вони є релігійними. У шкалі цього запитання конкретизується лише код «0» – «Взагалі не релігійна людина» і код «10» – «Дуже релігійна людина». Розподіл відповідей по Україні такий: 0 – 8,3 %; 1 – 5,8 %; 2 – 4,4 %; 3 – 8,0 %; 4 – 5,9 %; 5 – 24,0 %; 6 – 11,1 %; 7 – 11,1 %; 8 – 9,0 %; 9 – 4,0 %; 10 – 7,0 % [1]. Далі виводиться середній бал. Середній бал по Україні серед всього населення – 5,15; середній бал серед респондентів, які ідентифікували себе як таких, що належать до певної релігії/віросповідання – 6,17. Для порівняння можна зазначити, що за даними 3-ї хвили (2006 р.), середній бал серед всього населення був 5,56; а середній бал серед респондентів, які ідентифікували себе як таких, що належать до певної

релігії/віросповідання – 6,52 [4, с. 15]. Проблема інтерпретації цього запитання полягає в тому, що високорелігійна людина якраз краще бачить свої недоліки і може віднести себе до нижчого щабля шкали, а людина, посередня в релігійних питаннях і не активна в культовій поведінці, але самовпевнена, може себе оцінити доволі високо. Крім цього, високий рівень релігійності не корелює з соціальною поведінкою.

Останні два запитання релігійного блоку (С22, С23) присвячені визначенню основних форм культової поведінки, таких як відвідування церкви та молитва. За допомогою цих запитань можна глибше аналізувати дані щодо релігійної та конфесійної ідентифікації респондентів, зокрема тих, які відносять себе до певної конфесії або оцінюють ступінь своєї релігійності. Як ми бачимо з табл. 4, третину складають люди, які або взагалі не належать до церкви, або мають дуже далеке відношення до неї; третина – це люди, які згадують про церкву лише на свята і остання третина – це практикуючі віруючі. Цей розподіл не є чимось новим, оскільки описаний в Євангелії у притчі про сіяча і відбиває стійке співвідношення вже протягом століть. Незважаючи на багато праць щодо сакралізації чи секуляризації певних суспільств протягом світової історії, релігійність значно не змінюється, – змінюються лише її форми.

Таблиця 4

Розподіл відповідей українських респондентів на запитання щодо культової поведінки [1]

№ з/п	Варіант відповіді	«Не враховуючи такі випадки, як весілля або поховання, як часто Ви зараз відвідуєте церкву (костюл, мечеть, синагогу, ...)?» (%)	«Окрім тих випадків, коли відвідуєте церкву (костюл, мечеть, синагогу, ...) як часто Ви молитесь?» (%)
1	Щодня	1,1	29,4
2	Більше одного разу на тиждень	2,6	11,9
3	Один раз на тиждень	11,9	6,2
4	Принаймні один раз на місяць	15,8	8,0
5	Лише у релігійні свята	36,0	14,1
6	Ще рідше	18,0	10,2
7	Ніколи	14,6	20,2

Зауважимо, що 99,7 % респондентів в Україні не зазнавали дискримінації за релігійною ознакою (запитання С25). Це може свідчити про перебільшену вагу питання релігійних конфліктів в Україні.

Висновки. Проаналізувавши запитання релігійного блоку 4-ї хвили «Європейського Соціального Дослідження» та відповіді на них, можна зазначити, що Україна (особливо її західний регіон) належить до країн із високим рівнем релігійної та

конфесійної ідентифікації та культової поведінки. Водночас блок питань щодо релігії не дає змогу достатньо повно й адекватно інтерпретувати релігійні явища. По-перше, замало питань анкети стосуються релігії, по-друге, вони досить суб'єктивні і мають недоліки щодо валідності. Наразі вищенаведений аналіз використаний при розробці інструментарію для проведення опитування серед студентської молоді «Релігія та Церква в українському суспільстві».

ЛІТЕРАТУРА

- База даних «Європейського Соціального Дослідження» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Європейського Соціального Дослідження». – Режим доступу: <http://ess.nsd.uib.no/>
- Звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2010 (Форма 1) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Державного комітету України у справах національностей та релігій. – Режим доступу: http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=133166&cat_id=47945
- Інтерв'ю з Віктором ЄЛЕНСЬКИМ, доктором філософських наук, релігієзнавцем, публіцистом, членом експертної ради РІСУ від 4 січня 2010 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Релігійно-інформаційної служби України». – Режим доступу: http://www.risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/33711/

4. Парашевін М. Релігія та релігійність в Україні / М. Парашевін / [за ред. С. Макеєва]. – К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. – 68 с.
5. Рязанова Л. Українське православ'я у контексті можливості створення єдиної помісної православної церкви / Л. Рязанова // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 2007. – С. 143–152
6. Яремчук С. Взаємозв'язок статистичного та соціологічного підходів до аналізу релігійної мережі України / С. Яремчук // Релігія та Соціум. Часопис. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – № 2(4). – С. 130–134.
7. Яремчук С. С. Релігійність молоді: сутнісні характеристики та специфіка прояву / С. С. Яремчук // Нова парадигма: [журнал наукових праць]. – Вип. 91. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 197–211.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д. філос. н., професор;
Багмет М. О., д. іст. н, професор.

© Яремчик С. С., 2011

Дата надходження статті до редколегії 14.04.2011 р.